

— Krajiny slov a krajiny citu – nad romskými říkadly

S trochou nadsázky můžeme prohlásit říkadlo za prapočátek veškeré literatury. Kromě toho, že jeho folklorní kořeny sahají hluboko do předliterárních dob,¹ se pro toto tvrzení nabízejí ještě dva důvody. Z hlediska žánrového dělení představuje říkadlo elementární literární formu, v níž nad smyslem a významem převažuje jazyk jako takový, jeho zvuk a rytmus,² a jež tak obrazně řečeno znamená základ, na kterém z jazykového materiálu může vzniknout mnohapatrový dům stále složitějších a propracovanějších literárních forem. Z pohledu čtenáře je potom říkadlo obvykle – setrváme-li u přirovnání literatury k velkolepé budově – domovními dveřmi, jimiž se vstupuje dovnitř. Bývá totiž první podobou slovesnosti (ať už lidové nebo umělé), se kterou se potencionální čtenář setká ještě v dětském věku, a to například v říkadlech ke hrám rodičů s malým dítě-

tem, jejichž nenahraditelnou zasvětitelskou úlohu se zdá potvrzovat mj. skutečnost, že jsou jedním z nepatrného množství folklorních žánrů přežívajících i v tzv. moderních kulturách.

1 Srov. Vlašín, 1977, s. 339 a Brukner – Filip, 1997, s. 297.

2 Tamtéž.

Jiné typy říkadel, jako rozpočítadla a jazykolamy, pak mohou dítě provázet až k myšlenému schodišti do dalších pater.³

Vše, co je následně možné říci o významu a funkci říkadla, se odvíjí od jeho postavení pomyslného domovního základu, a právě vzhledem k tomu nakonec platí také v mnohem širším literárním a uměleckém kontextu. Ačkoli tedy budeme mluvit především o dětském čtenáři a o literatuře pro něj určené, máme na paměti možnou obecnější platnost našich závěrů. To je důležité zvláště u romské literatury, která vlastně právě prožívá své dětství.

O říkadlech se často hovoří v úzké souvislosti se hrou,⁴ přesnější však je říci, že již říkadlo samotné je hrou. Předmětem této hry je sám jazyk, a to především po své zvukové stránce. Říkadlo stojí na rytmu a na výrazných rýmech. Na smyslu slov naopak příliš nezáleží – často zachycují bezpředmětná sdělení, anebo smysl dokonce chybí úplně.⁵ Do krajnosti bývá pak tento princip vyhrocen v říkadlech-jazykolamech, například:

*O charťas andre chartuňi/ chartardã chanľi trastuňi.*⁶
(Angela Žigová)⁷

Důraz, jenž je kladen na rým a na rytmus, je ovšem naprosto určující pro sémantickou rovinu říkadla i v ostatních, méně nápadných případech. Nutnost rýmovat může vést k pozoruhodným asociativním skokům, příznačným pro lidovou poezii,⁸ ale nacházejícím své místo i v říkadlech autorských, například:

Izdra, izdra, izdraňi,/ hin man raňi piraňi,/ žuži hiňi, ča te me la/ ispidaɔ andro paňi.
(Angela Žigová)⁹

Sam šov čhaja romane,/ nane amen pirane,/ cinaba peske čeňa,/ phenaba, hoj sam pheňa.
(Olga Giňová)

3 Obdobně říkadlo jako vděčný prvek úvodních lekcí v jazykových učebnicích provází adepty cizí řeči ke složitějším a vyspělejšími jazykovým projevům.

4 Např. Gebhartová, 1987, s. 20.

5 Viz pozn. 1.

6 Právě proto, že jsou říkadla v podstatě rozpracovanými jazykovými hříčkami, je jakýkoli pokus o jejich přeložení do češtiny kontraproduktivní, proto budou ukázky v této studii ponechány pouze v romském originále.

7 Cit. podle Hübschmannová, 2002, s. 25, z publikace *Amari abeceda* iniciovala Milena Hübschmannová.

8 Srov. Brukner – Filip, 1997, s. 298.

9 Cit. podle Hübschmannová, 2002, s. 26.

Stejně tak povede dominance rýmu k bohatému asociativnímu rozvíjení jednoduché základní představy:

Lol'i, lol'i phabori,/ kajs'i lačhi, gul'ori,/ de man jepaš, pheñori.
(Emil Cina)

Ale naopak také k jejímu postižení v maximální možné zkratce, s opakováním výrazových prostředků a využitím absolutního rýmu:

E daj mange keška and'a,/ te žužarav mire danda./ Parne danda, saste danda,/ e daj mange keška and'a.
(Helena Horváthová)¹⁰

Tak jako říkadla znamenají rozvíjení možností jazyka za hranice jeho obvyklých pravidel, a tím přehodnocení těchto hranic, představují také příležitost, jak se tvůrčím způsobem dotknout mimojazykové skutečnosti. Nejjednodušeji to lze ukázat na příkladu rozpočítadla: vedle toho, že je modelovou ukázkou nevázané hry asociací, funguje obvykle jako doprovod či komentář hry fyzické, která je popsána – a také kodifikována – jeho textem:

Jekh, duj, trin,/ pisinav me l'il./ Štar, pandž, šov,/ oda ela jov./ Efta, ochto, eña, deš,/ chude o l'il, denaš het!
(Ilona Ferková)

Khilav, phabaj, pendecha/ bešen andre kereka./ Pre kaste me sikhavav,/ rodela man pal o gav./ Rachinav me, rachinav/ dž'i do deš./ Pre kaste o deš perela,/ ta jov amen rodela./ Mi-re tire pendecha,/ denašen čhavale,/ andal e kereka.
(Emil Cina)

Podstata tohoto typu říkadel spočívá v tom, že mají přímou vazbu na skutečnost, totiž doslova určují její podobu – hrající si se podle nich chovají. Jejich performativní charakter takto zrcadlí původ říkadel v magických zařikáváních.¹¹ S nimi rozpočítadla výsledně sdílejí také potenciál poskytnout podíl jak na slově (literatuře), tak na okolním světě, jinak řečeno nabízejí možnost skutečnost vyslovit a vyslovené prožít.

¹⁰ Tamtéž, s. 17.

¹¹ Viz pozn. 1.

Zároveň s vytěsněním říkadla z reálného prostoru fyzické hry do soukromí papíru se tato schopnost ovlivňovat realitu přesouvá do imaginárního prostoru čtenářovy vnitřní zkušenosti. Způsob, kterým zde čtenář může k mimojazykové skutečnosti přistoupit, je přirozeně rozdílný od přímočarého postupu, jímž se tak děje při hře s rozpočítadly. Myšlenky vyslovené v relevantních typech říkadla se neuskutečňují přímo, nýbrž jimi text realitu uchopuje a zkoumá, a podle toho, jakými slovy a obrazy ji zachycuje, ji také interpretuje, hodnotí a přibližuje čtenářově kompetenci. Takto zprostředkovaná zkušenost s reálným světem poté může rozhodujícím způsobem ovlivnit, jak bude čtenář realitu vnímat, jaká pro něj bude. Vráťme-li se k úvodní představě literatury-domu: za svět bude pokládat především to, co uvidí z okna. Nezapomeňme přitom také na to, že říkadla jsou v první řadě záležitostí dětí, prototypických naivních čtenářů, kteří mají sklon přijímat přečtené či slyšené jako autoritu, a jako se postupně učí orientaci ve světě na základě optiky svých rodičů, osvojují si skutečnost také v její literárně reflektované podobě.

Tvárnost světa, v němž se dítě pohybuje, je tudíž významnou měrou závislá na tom, jak o něm literatura vypovídá, jaký mu vtiskuje charakter. Romská říkadla jsou v tomto ohledu jednotná – soustřeďují se, tak jak je všeobecně u dětské literatury zvykem,¹² na každodenní svět dětské zkušenosti. Je však na místě poznamenat, že zachycená zkušenost zjevně odpovídá právě romskému dítěti, jak se pokusíme rozebrat níže. O to může být romským čtenářům bližší, a o to nezvyklejší, ale také atraktivnější je pro čtenáře neromského.

Podstatou skutečnosti, jak se utváří v romských říkadlech, jsou základní, intimní prožitky, jež můžeme označit za archetypální lidskou zkušenost. Jejím jádrem jsou idylicky prezentované rodinné vztahy (nejčastěji vztah mezi dítětem a matkou) nazírané ze zorného úhlu dítěte, ať už je subjektem nebo předmětem básně:

Sako mištes džanel,/ hoj man e daj kamel./ Vastestar man lel,/ o muj čumidel.
(Helena Horváthová)

Cinda mange mro dadoro/ svirindoro, silava./ Jekbvar, duvar demava,/ trival, štarval demava,/ stolkos, skamind mre dadeske/ – mange verdan kerava.
(Angela Žigová)¹³

Bešel, rovel čhajori,/ khosel peske jakhori:/ De man, mamó, babkica,/ sívav lake roklíca.
(Emil Cina)

12 Srov. Gebhartová, 1987, passim a Urbanová, 1999, s. 126.

13 Cit. podle Hübschmannová, 2002, s. 54.

Kolem tohoto jádra se potom rozbíhají soustředné kruhy zkušenosti se vzdálenějším sociálním a přírodním okolím (Svatava Urbanová v tomto kontextu hovoří o „osvojování světa od lokálního ke globálnímu, od blízkého ke vzdálenějšímu, od individuálního k všelidskému“¹⁴). Především v obraze lidské pospolitosti, ve znázorňovaných činnostech, reáliích a v hierarchii vztahů mezi postavami básní spatřuji onu výše zmíněnou specifickou romskost analyzovaných říkadel. Poměrně často je v tématech říkadel zastoupena romská hudba v různých svých aspektech, z toho nejčastěji ve stylizaci do postavy hudebníka:

Ciná mange lavutica/ the mek lačo vonocis,/ phirá mange pal o foros/ sar jekh baro grofocis.
(Olga Giňová)

Pre gitara bašavav,/ šukar giľi gilavav,/ phure Roma pre ma rušen,/ hoj len te sovel na dav.
(Olga Giňová)¹⁵

Ta se může objevit i v komické podobě:

E Hajtaňa phuri/ marel pal o huri,/ pre bugova bašavel,/ le phureske gilavel.
(Angela Žigová)¹⁶

V jiných básních se objevují také některé další profese, které bývají vnímány jako typicky romské, například kovář ve výše citovaném říkadle Angely Žigové. Rovněž postavy rodičů a rodina vůbec naznačují svůj původ v romské kulturní tradici, jenž může být ještě potvrzen uplatněním tradičních romských reálií:

Cikňi roj, bari roj,/ e daj mange tada goj/ areha the bandurkenca,/ chava la mre phralorenca.
(Helena Horváthová)

Atributy romské kultury nejsou do říkadel vnášeny pouze lidskými postavami, ale vstupují do nich příležitostně také jako součást umělého, častěji však přírodního prostředí, které báseň evokuje a jemuž jsou přisuzovány:

¹⁴ Urbanová, 1999, s. 160.

¹⁵ Cit. podle Hübschmannová, 2002, s. 23.

¹⁶ Tamtéž, s. 24.

O šošoj gela/ pre mala te čorel,/ andre zajda/ e armin garuvel.
(Emil Cina)

Skutečnost, že je okolní svět vysvětlen a popsán evokací důvěrně známých představ (v tomto případě pomocí plachetky na přenášení nákladu, se kterou zajíc zachází stejně obratně jako romská žena), je jedním z možných způsobů, jak jej říkadlo čtenáři zpřehledňuje a vede k jeho pochopení. Personifikace zvířat, předmětů a přírodních jevů však může být vyjádřena ještě jinak, a sice dialogem, který s nimi vede mluvčí básně.

Pokud jsou oslovována zvířata, jedná se obvykle o ptáky, kočky nebo psy, krátce o zvířata, která dětský čtenář dobře zná z každodenního života:

Pre blakica čirikloro,/ čhivav leske o phusoro:/ Dža, ker tuke o kheroro.
(Emil Cina)

Totéž platí také pro neživé předměty:

Čhin, čhurije, maro,/ baro som bokhalo,/ čhava maro, pašē thud,/ čhin, čhurije, mangav tut.
(Ján Horváth)¹⁷

Mezi přírodními úkazy, s nimiž se mluvčí dává do řeči, jednoznačně dominuje slunce:

Perel baro jivoro,/ sikhav pes mange, khamoro,/ ma dža het, ma dža het,/ ačhuv tu paš mande mek.
(Emil Cina)

Khamoro, khamoro,/ imar hin šov ori,/ phuter tri jakhori!/ E jakhori phutereha,/ e phuvori tatareha.
(Agnesa Horváthová)¹⁸

Hovořit lze ovšem také třeba s větrem nebo s obilím:

¹⁷ Tamtéž, s. 13.

¹⁸ Tamtéž, s. 36.

Phurde, balval, pal e fala, / uchan, uchan mire bala. / Th'avka man na uchaneha, / bo tu oda na džaneha. / Sal ča balval pal e fala / u man kandrate hin bala.

(Vojta Fabián)

O kham labol, švicinel, / o dživoro vičinel: / Džan, čhavale, čhinen man, / ela tumen loľi čham.

(Ján Horváth)¹⁹

Mozaiku důvěrného, přehledného nejbližšího okolí, tuto „krajinu citu“,²⁰ dotvářejí říkadla zbásňující všední dětské starosti: školu, hru, péči o sourozence nebo domácí zvířátko:

Čirikloro gilavel, / man tosarla uštavel, / rado som, rado som, / andre škola sig me som.

(Helena Horváthová)

Trin topanki, so lenca kerava? / Duj topanki pro pindre urava, / jekhatar kerava sank, / la-čhi trito topanka!

(Angela Žigová)²¹

Kaľi, kaľi mačkica / denašel andro veš, / ňikaj me tut na mukhava, / šukar adaj beš.

(Emil Cina)

Man hin khere rikono, / bavinel pes sar čhavoro, / kerel pre ma av, av, av / u me phenav: Imar džav.

(Helena Horváthová)

Přestože od dětské poezie často podvědomě očekáváme, že bude dítě vychovávat,²² je důležité, aby se především takto orientovaná říkadla (která se inspirují právě momenty, jež představují nejčastější výchovné cíle) vystříhala přímočarého poučování. Jak totiž trefně poznamenává Urbanová, „výchovní a tendenční akcent [...] oslabuje uměleckou úroveň“²³, a dětský čtenář je výsledně vržen do situace, jako by mu v domě, v němž jsme se ocitli v úvodu této

¹⁹ Tamtéž, s. 19.

²⁰ Viz pozn. 14.

²¹ Cit. podle Hübschmannová, 2002, s. 58.

²² Srov. např. Šmahelová, 2002, s. 126 n.

²³ Urbanová, 1999, 162.

studie, neustále někdo připomínal, aby se neklouzal po podlaze a nebouchal dveřmi: z takového domu dítě s ulehčením odejde. Účinný, a přitom nenásilný způsob, jak dětem prostřednictvím říkadel zprostředkovat žádoucí hodnoty, je podávat v nich svět, jemuž jsou tyto hodnoty imanentní, který je jimi ustanoven a řízen, a činit tak s hravostí, fantazií a v neposlední řadě s nekomplikovanou samozřejmostí, jako například v následující básni:

*Ňiž džav raťi te sovel,/ džav man peršo te morel,/ žužarav me o danora,/ čumidav me mra
dajora,/ o dad mange pregenel/ paramisi pal o Del.*
(Ilona Ferková)

Tím se vracíme na samotný začátek naší analýzy. Řečeno s Michaellem Endem, posláním literatury „je vytvářet obrazy ze skutečnosti za účelem změny této skutečnosti“, ²⁴ její podstatou je potom „nejvyšší form[a] hry“. ²⁵ V říkadlech nabízí literatura prvotní a také svým způsobem jedinečnou příležitost, jedinečnou metodu, jak se prostřednictvím hry s jazykem, motivy, představami a jejich zkoumáním, převrácením a řazením účastnit samotné skutečnosti a jak ji pro sebe přetvořit ke svému obrazu. Jinými slovy, v kompetenci říkadel rozhodně není jen výchova malého dítěte k základním hygienickým návykům, k pilnosti a poslušnosti. Tvůrčí postoj, a především ohledání vlastních možností znamenají pro čtenáře výsledně cestu k orientaci v reálném životě a nadmíru užitečnou výbavu pro skutečnost samotnou.

Literatura

- Brukner, Josef – Filip, Jiří, 1997: *Poetický slovník*, Praha: Mladá fronta, 1997.
Ende, Michael, 1988: *Referát na 20. kongresu IBBY v Tokiu*. In: *Proč píšete pro děti? Děti, proč čtete? Sborník referátů a diskusních příspěvků na 20. kongresu IBBY*, Praha: Společnost přátel knihy pro mládež, čs. sekce IBBY, 1988, s. 30–39.
Gebhartová, Vladimíra, 1987: *Literatura pro děti*, Praha: SPN, 1987.
Hübschmannová, Milena, 2002: *Amari abeceda/Náše abeceda*, Praha: Fortuna, 2002.
Šmahelová, Hana, 2002: *Počátky kritického myšlení o dětské literatuře*. In: Šmahelová, Hana: *Prolamování struktur*. Praha: Karolinum, 2002, s. 123–171.
Urbanová, Svatava, 1999: *Metamorfózy dětské literatury*, Olomouc: Votobia, 1999.
Vlašín, Štěpán, ed., 1977: *Slovník literární teorie*, Praha: Československý spisovatel, 1977.

²⁴ Ende, 1988, s. 32.

²⁵ Tamtéž, s. 35.

Summary

Alena Scheinostová

Landscapes of Words and Landscapes of Emotion – Romani Rhymes for Children

Children's rhymes constitute an elementary literary form. Based on rhythm and rhyme, and playing with language, associations, and imagination, they introduce children to their mother tongue as well as to literature itself. Referring to everyday aspects of children's lives, rhymes interpret for children the surrounding reality and their everyday experience, mediating to them fundamental values and patterns of behavior. Rhymes present a unique method of participation at real events, a unique method of shaping reality according to one's desires. It is this creative approach to reality and the test of the readers' own creative abilities that constitute their most valuable contribution to the education of children and their orientation in the world.

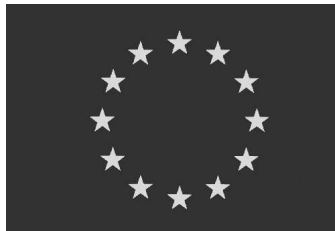
Quoting from several rhymes by Romani authors, Schejnostová points to some characteristics of children's rhymes in general and highlights some of the specific Romani features. The latter are characteristic of rhymes concerning the child's surroundings, immediate (mother-child relationship) as well as more remote social and natural environments. In these, parents, siblings, music and musicians as well as black-smiths are common figures. Romani life and customs are also represented in such rhymes that explain the world by using evocations of familiar images, such as traditional meals and objects of everyday use.

Helena Sadílková

Murdaľiľas grajoro (mačkica, rukonoro, mišocis),
Čaľom lestar (latar) bukoro (gojoro, masoro, porori),
Ajlom maďaro, ajlom maďaro,
Ko čaľa lestar (latar) bukoro?

Bystrany

Romano džaniben - ňilaj 2005
Sborník romistických studií

Vydává Společnost přátel časopisu Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktorka: Milena Hübschmannová
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Technický redaktor: Peter Wagner
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Biskupcova 78, 130 00 Praha 3
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.